

Article Type: Research paper

Political Economy Components of Iran-Turkey Competition in Iraq (2003–2020)

* **Sajad Bahrami Moghadam**¹, **Ahmad Satarzadeh**²

1. Assistant Professor of International Relations, Department of Political Science, University of Guilan, Rasht, Iran.

2. Ph.D. student of International Relations, Gilan University, Rasht, Iran.

Article Info.

Received: 15/1/2025

Accepted: 13/8/2025

Available Online: 11/9/2025

Keywords:

Iraq, Geoeconomics, Iran, Turkey, Economic Competition.

* Corresponding Author:

Dr. Sajad Bahrami Moghadam

Address: Assistant Professor of International Relations, Department of Political Science, University of Guilan, Rasht, Iran.

E-mail: sbahrami@guilan.ac.ir

Abstract

The fall of Saddam and the military occupation of Iraq by the United States in March 2003 led to the formation of regional competitions in the political and economic space of this country. As a result of the creation of a power vacuum in Iraq, regional competitions between its two neighbors, Turkey and Iran, increased in this country. The present study explains the elements and variables affecting the increase in Ankara's competitions with Tehran in Iraq. Accordingly, the question of the article is: What factors have paved the way for the expansion of Turkish and Iranian competitions in Iraq from 2003 to 2020? In response, it seems that the power vacuum created in Iraq after Saddam, the acquisition of energy and its transmission in the region, and the takeover of Iraqi markets due to the development and economic needs resulting from the devastation of the war have been effective in expanding the competition between Iran and Turkey in Iraq. The vision document of both countries, becoming the leading power in the region in 1404 for Iran and 2023 for Turkey, has placed these two countries in a process of acquiring a suitable political and economic position in the region and competing to become a role model in it. This article, using a descriptive-analytical method of data and analyzing statistics of economic interactions, examines the dimensions of competition between Iran and Türkiye in Iraq after 2003.

How to Site:

Bahrami Moghadam, S. and Satarzadeh, A. (2025). The political economy components of the competition between Iran and Türkiye in Iraq (2003-2020). *The Fundamental and Applied Studies of the Islamic World*, 7(2), 248-273.

Authors retain the copyright and full publishing rights.

Published by Iranian Association of Geopolitics. This article is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی رقابت ایران و ترکیه در حوزه عراق (۲۰۲۰-۲۰۰۳)

* سجاد بهرامی مقدم^۱، احمد ستارزاده^۲

۱. استادیار روابط بین الملل، گروه علوم سیاسی دانشگاه گیلان، رشت، ایران.
۲. دانشجوی دکتری تخصصی روابط بین الملل دانشگاه گیلان، رشت، ایران.

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت: ۲۶ دی ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش: ۲۲ مرداد ۱۴۰۴

تاریخ انتشار: ۲۰ شهریور ۱۴۰۴

چکیده

سقوط صدام و اشغال نظامی عراق توسط آمریکا در مارس ۲۰۰۳ موجب شکل‌گیری رقابت‌های منطقه‌ای در فضای سیاسی اقتصادی این کشور شد. در اثر ایجاد خلاء قدرت در عراق، رقابت‌های منطقه‌ای دو همسایه آن یعنی ترکیه و ایران در این کشور افزایش یافت. پژوهش حاضر به تبیین عناصر و متغیرهای اثرگذار بر افزایش رقابت‌های آنکارا با تهران در عراق می‌پردازد. براین اساس سؤال مقاله آن است که چه عواملی زمینه‌ساز گسترش رقابت‌های ترکیه و ایران را در عراق از سال ۲۰۰۳ تا ۲۰۲۰ فراهم کرده است؟ در پاسخ به نظر می‌رسد که خلاء قدرت به وجود آمده در عراق پس از صدام، دستیابی به انرژی و انتقال آن در منطقه، تصاحب بازارهای عراق در اثر نیازمندی‌های عمرانی و اقتصادی ناشی از خرابی‌های جنگ در گسترش رقابت بین ایران و ترکیه در عراق مؤثر واقع شده است. سند چشم‌انداز هر دو کشور، تبدیل شدن به قدرت اول منطقه در سال ۱۴۰۴ برای ایران و ۲۰۲۳ برای ترکیه، این دو کشور را در یک فرایند تحصیل موقعیت سیاسی و اقتصادی مناسب در منطقه و رقابت بر سر الگو شدن در آن قرار داده است. در این مقاله با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی داده‌ها و تجزیه و تحلیل آمار تعاملات اقتصادی، به ابعاد رقابت ایران و ترکیه در عراق پس از سال ۲۰۰۳ پرداخته شده است.

کلیدواژه‌ها:

عراق، ژئواکونومی ایران،
ترکیه، رقابت اقتصادی.

* نویسنده مسئول:

دکتر سجاد بهرامی مقدم

نشانی: استادیار روابط بین الملل،
گروه علوم سیاسی دانشگاه گیلان،
رشت، ایران.

پست الکترونیک:

sbahrami@guilan.ac.ir

استناد به این مقاله:

بهرامی مقدم، سجاد و ستارزاده، احمد. (۱۴۰۴). مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی رقابت ایران و ترکیه در حوزه عراق (۲۰۲۰-۲۰۰۳). مطالعات بنیادین و کاربردی جهان اسلام، ۲۷(۲)، ۲۴۸-۲۷۳.

۱. مقدمه

حمله نظامی آمریکا به عراق و سقوط صدام در مارس ۲۰۰۳ سبب تحولات ژئوپولیتیکی نوینی نه تنها در سیاست خارجی این کشور بلکه در روابط با همسایگان مخصوصاً ایران و ترکیه فراهم کرد. ترکیه و ایران در سطح منطقه رقبای جدی‌ای هستند که رقابت آنها روز به روز بیشتر می‌شود. در واقع میان ایران و ترکیه زمینه‌های مشترک چندانی موجود نیست و تضاد در منافع تهران و آنکارا بر زمینه‌های همکاری‌های منطقه‌ای آن دو می‌چربد (روحی دهنبه: ۱۳۹۷: ۱۲۴).

نخبگان ترکیه معتقدند زمان آن فرا رسیده است که ترکیه با استفاده از قدرت سرریز شده خود و تعامل با قدرت‌های فرامنطقه‌ای و پیاده‌کردن نظم جدید، مدیریت جریانات اقتصادی و سیاسی منطقه را در دست بگیرند و این را هم به خوبی می‌دانند که مهم‌ترین چالش برای ایجاد نظم جدید آنان از سوی قدرت‌های منطقه‌ای مخصوصاً ایران خواهد بود (غانبی، ۱۳۸۵: ۳۸). ترکیه در راستای سیاست خارجی خود با عنوان «سیاست خارجی چندبعدی»^۱ اقدامات گسترده‌ای را جهت گسترش نفوذ خود در مناطق همجوار به عمل آورده است. به نحوی که ترکیه اولین شریک تجاری عراق محسوب می‌شود. (قوام، ۱۳۹۵: ۸۵).

موقعیت جغرافیای سیاسی عراق و نیز موقعیت ژئواکونومیکی آن از جمله زیر بناهای اقتصادی شامل منابع طبیعی، کانی‌ها، منابع انرژی از جمله نفت و گاز این کشور خواه ناخواه کشورهای منطقه از جمله ایران و ترکیه را به تکاپوی رقابت در آن با یکدیگر می‌کشاند. ذخایر نفت عراق تا پایان سال ۲۰۱۵ بالغ بر ۱۴۱ میلیارد بشکه بوده است که این مقدار ۱۱ درصد از کل ذخایر جهانی نفت را شامل می‌شود. عراق همچنین دارای ۱۱۰ میلیارد مکعب فوت ذخایر گازی می‌باشد. این میزان نفت و گاز برای کشوری مانند ترکیه که بهره‌ای از آن ندارد، وسوسه‌کننده است (نیاکویی، ۱۳۹۴، ص ۱۷۵). و برای عراق که در یک تنگنای ژئوپولیتیکی ۶۰ کیلومتری برای انتقال نفت به بازارهای بین‌المللی و قرار گرفتن بنادر صادرات نفت این کشور در حاشیه مرزهای ایران و نیز مالکیت مشترک بر رودخانه اروندرود مواجه است، در مناسبات اقتصادی ایران و عراق از چشم ترک‌ها دور نمی‌ماند. از طرف دیگر حضور در بازارهای اقتصادی عراق و تشکیل بازارچه‌های مرزی مخصوصاً در نواحی کردنشین و نیازمندی اقتصادی و عمرانی ناشی از خرابی‌های جنگ داخلی پس از صدام و نهایتاً ظهور داعش، زمینه‌های رقابت ایران و ترکیه را در عراق گسترش داد.

1. Multi-dimensional foreign policy

این پژوهش با استفاده از روش تبیینی-تحلیلی داده‌ها و رویکرد آماری، به تحلیل رقابت ایران و ترکیه در کشور عراق پرداخته است. لذا سؤال مقاله این است که «چه عواملی باعث گسترش رقابت‌های ایران و ترکیه در عراق از سال ۲۰۰۳ تا ۲۰۲۰ شده است؟» فرضیه مقاله نیز آن است که «به نظر می‌رسد در گسترش رقابت بین ایران و ترکیه در عراق، خلاء قدرت به وجود آمده پس از صدام، دستیابی به انرژی و انتقال آن در منطقه، تصاحب بازارهای عراق در اثر نیازمندی‌های عمرانی و اقتصادی عراق ناشی از خرابی‌های جنگ مؤثر بوده است». در این مقاله تأثیر متغیرهای مستقل، از جمله کسب بازارهای عراق، خلاء قدرت در عراق پس از صدام، ترانزیت انرژی و دستیابی به انرژی منطقه را بر گسترش رقابت بین ایران و ترکیه در عراق که به عنوان متغیر وابسته می‌باشد را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

۲. پیشینه پژوهش

بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که اکثر آثار و مقالاتی که در خصوص رقابت‌های ایران و ترکیه در عراق وجود دارد، به سه دسته تقسیم می‌شوند. یک دسته از این آثار این رقابت‌ها را از دیدگاه سیاسی و امنیتی و با توجه به نظریه‌های نئوکلاسیک و رئالیستی امنیت محور بررسی نموده و به مؤلفه‌های اقتصادی سیاسی در روابط ترکیه و عراق کمتر توجه شده است. دسته دوم آثار نگارش یافته در خصوص مطالعات مربوط به رقابت‌های ایران و ترکیه بیشتر به رقابت‌های دو کشور در آسیای مرکزی و قفقاز پرداخته است. دسته سوم آثار و مطالعات انجام شده در مورد سیاست و رقابت منطقه‌ای ایران و ترکیه به تحولات یازده سپتامبر و نیز تحولات جهان عربی (بیداری اسلامی) و نیز بیشتر به تأثیر احزاب و گروه‌های سیاسی داخلی ترکیه نظیر حزب عدالت و توسعه بر رویکردهای سیاست خارجی این کشور در راستای نوع‌نمان‌گرایی و تلاش ترکیه برای ارائه الگوی موفق دموکراسی اسلامی پرداخته است. بنابراین یکی از نوآوری‌ها و تلاش نظری این پژوهش این است که رقابت‌های ترکیه و ایران را در عراق با تأکید بر مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی بررسی نموده و از مؤلفه اقتصادی در راستای تبیین عوامل گسترش رقابت‌های اقتصادی ترکیه و ایران در عراق بهره گرفته شده است.

سید حافظ موسوی و سید عبدالعلی قوام در مقاله "تأثیر تحولات جهان عرب بر سیاست‌های منطقه‌ای ایران و ترکیه" به این مسئله می‌پردازند که تحولات جهان عرب باعث رقابت ایران و ترکیه و شکل‌گیری موازنه قوا بین ایران-سوریه-عراق-روسیه و ترکیه، عربستان و گروه‌های سلفی

گردیده است. سید امیر نیاکویی در مقاله "رقابت قدرت‌های منطقه‌ای در عراق" بررسی علل شکل‌گیری مثلث رقابت بین ایران و ترکیه و عربستان را براساس سه سطح تحلیل داخلی - منطقه‌ای و سیستمی مورد بررسی قرار داده است و ابعاد امنیتی و سیاسی علل شکل‌گیری این رقابت‌ها را مد نظر قرار داده است. سید امیر نیاکویی در مقاله "تأثیر خیزش‌های عربی خاورمیانه بر الگوی روابط ایران و ترکیه ۲۰۱۱-۲۰۱۷" - خیزش‌های عربی را زمینه‌ساز گسترش رقابت‌های سیاسی و امنیتی را در منطقه بین ایران و ترکیه دانسته و با استفاده از چارچوب نظری واقع‌گرایی در حوزه عراق و سوریه به بررسی این رقابت‌ها پرداخته است. سید شمس الدین صادقی در مقاله "ایران و عراق، چشم اندازی بر راهبردی شدن مناسبات دوجانبه" تحولات پس از صدام را بررسی نموده فرضیه پژوهش این است که اشتراک مذهبی فرهنگی و مسائل امنیتی و اقتصادی زمینه‌ساز اتحاد راهبردی میان دو کشور شده است و با استفاده از چارچوب نظری نوکارکردگرایی ارنست هاس سعی در بررسی ابعاد همگرایی ایران و عراق پرداخته است. فریبرز ارغوانی در مقاله "بلوک‌های تجاری منطقه‌ای در خاورمیانه"، عوامل عدم شکل‌گیری بلوک‌های تجاری در منطقه خاورمیانه را از لحاظ رئالیسم اقتصادی (مرکانتیلیسم) بررسی می‌کند. عواملی چون دولت رانتیر و متکی به نفت - وجود بحران‌های داخلی در منطقه - ضعف خصوصی سازی - مشکل توسعه نیافتگی در شکل‌های مختلف را از جمله عوامل عدم شکل‌گیری بلوک‌های تجاری در خاورمیانه می‌داند.

۳. چارچوب نظری

رابرت گیلپین از جمله نوواقع‌گرایانی هست که اذعان می‌کند دولت‌ها و نیازهای سیاسی و اقتصادی موجود در عرصه‌های ملی نقش اصلی را در شکل دادن به روندهای بین‌المللی دارند. وی در کتاب مشهور خود با عنوان «اقتصادسیاسی جهانی»^۲ به تبیین این مسئله می‌پردازد که از زمان پایان جنگ، جهانی شدن برجسته‌ترین خصوصیت امور اقتصادی بین‌المللی بوده و در سطح قابل ملاحظه‌ای سیاست را نیز شامل شده است. جهانی شدن در واقع آن قدر که بسیاری از ناظران معاصر معتقدند وسیع نبوده و نتایج گسترده‌ای نداشته است. جهان ما هنوز جهانی است که در آن سیاست‌های ملی و اقتصادهای داخلی اصول حاکم و تعیین‌کننده اموراتصادی‌اند. (Gilpin, 1981: 67) وی با این بیان می‌کوشد که ضمن پذیرش برخی

2. Global political economy

تحولات اساسی که در جهان به خصوص در حوزه اقتصاد اتفاق افتاده است، نشان دهد که بنیاد و جوهر روابط بین الملل تغییری نکرده و در حوزه اقتصاد و نیز سیاست همچنان سیاست‌های ملی تعیین‌کننده‌اند (Gilpin, 2022: 91)

به بیان رابرت گیلپین، با وجود افزایش و رشد جهانی شدن، هنوز دولت‌ها و نیازهای سیاسی و اقتصادی موجود در عرصه‌های ملی نقش اصلی را در شکل دادن به روندهای بین المللی دارند. آن‌ها دریافته‌اند که با مشارکت در فرایندهای جهانی شدن می‌توانند به سرمایه فناوری و امکانات لازم برای توسعه دست یابند. به بیان گیلپین اگر اقتصاد و بازار آزاد رو به رشد است و اگر همکاریهای جهانی در حال افزایش است این امر به خواست و تمایلدولت‌های سرزمینی و با توجه به تصمیم‌نخبگان حاکم در این کشورها صورت گرفته است. (Brooks, 1997: 456)

نمی‌توان اقتصادی جهانی یا سیاستی جهانی را در نظر گرفت که در آن مرزهای ملی و تصمیمات تأثیرگذار و تعیین‌کننده حکومت‌های ملی وجود نداشته باشد. در مناطقی که بیشترین همگرایی ممکن پدید آمده و نهادهای جهانی از دیگر مناطق دارای تأثیر بیشتری هستند، همچنان دولت‌ها تعیین‌کننده‌اند؛ به جز اتحادیه اروپا (طالبی آرنی، ۱۳۹۹: ۲۰۵).

به هر حال، رابرت گیلپین از جمله نوواقع‌گرایانی است که ضمن حفظ بنیادهای واقع‌گرایانه اندیشه خود، برخی واقعیات دوران جهانی شدن مثل اهمیت یافتن بازیگران غیردولتی و نیز افزایش همگرایی و به هم پیوستگی‌های اقتصاد جهانی را می‌پذیرد و نقش فوق‌العاده فناوری را در رشد جهانی شدن انکار نمی‌کند. اما معتقد است نباید در این زمینه اغراق کرد؛ زیرا هنوز بازیگران اصلی و تعیین‌کننده، دولت-ملتها هستند. (Riad, 2009: 105)

از نظر او نقش تأثیرگذار عواملی مانند تکنولوژی، جغرافیا و فشارهای اقتصادی را بر رفتار بازیگران نباید نادیده گرفت. بنابراین، شکل‌گیری جهانی شدن را نمی‌توان یک تغییر جوهری در حوزه روابط بین الملل محسوب کرد، زیرا اصول سابق آن مثل دولت‌محوری، ثبات هژمونیک و اهمیت سیاست در حوزه اقتصاد، همچنان باقی مانده است. در غرب آسیا به دلیل اختلافات و منازعات مدیریت نشده گوناگون، دولت‌ها خود را در هسته سخت و ستفالیایی و بقاءمحوری تعریف نموده‌اند و به ناچار اکراه دارند اختیارات خود را حوزه اقتصادی و سایر حوزه‌ها به یک مرجع منطقه‌ای تفویض نمایند.

بنابراین از آنچه که در نظریه گیلپین گفته شد اگر بخواهیم یک انطباق نظری بر چارچوب

رقابت‌های ایران و ترکیه در منطقه غرب آسیا داشته باشیم به این نکته پی می‌بریم که در غرب آسیا منطقه‌گرایی امنیتی بیش از منطقه‌گرایی اقتصادی گوی سبقت را ربوده است و هیچ‌گونه مکملیت اقتصادی اثرگذاری بر منطقه‌گرایی در میاندولت‌های غرب آسیا دیده نمی‌شود. در غرب آسیا دولت‌ها مهم‌ترین کنشگران در پیشبرد منطقه‌گرایی‌اند. برخلاف قرون گذشته که اشغال سرزمینی تضمین‌کننده انتقال ثروت بود، در قرن حاضر می‌توان مدعی این امر بود که کنترل جریان‌های بازار و ترانزیت انرژی تضمین‌کننده ورود بیشترین ثروت می‌باشد. در میان تمام واقعیت‌های برساخته عراق، یک مسئله در جهت تقویت بحران‌ها بسیار خودنمایی می‌کند و آن مسئله تنش است که برسر بازارهای اقتصادی عراق وجود دارد. رقابت بر سر منابع اقتصادی منطقه، تصاحب بازارهای منطقه و نیز ترانزیت انرژی به عنوان یک متغیر مستقل نقش بسیار زیادی را در رقابت بین ایران و ترکیه در حوزه عراق ایفا می‌کند. در واقع تجارت هدف اصلی رقابت در بین کشورها محسوب می‌شود. در بررسی رقابت‌های بین ایران و ترکیه اصلی‌ترین هدف ترکیه در عراق، توسعه تجارت با این کشور است تا بتواند با همکاری‌های اقتصادی در این کشور زمینه‌های نفوذ سیاسی را نیز در آینده بدست آورد. لذا ترکیه رقیب سرسخت ایران برای جذب بازار عراق در تلاش است تا با استفاده از محرک‌ها و مشوق‌های کافی صادرات به این بازار را تسهیل کند. و این همان چیزی است که در نظریه گیلپین با عنوان کسب و تصاحب بازارها که وجه قالب جهانی شدن هست، دیده می‌شود.

این مقاله از سه بخش تشکیل می‌گردد. در بخش اول به خلاء قدرت در عراق و تأثیر آن بر رقابت بین ایران و ترکیه می‌پردازیم که با سقوط صدام حسین و تغییر حکومت در عراق، رقابت در عراق به مهم‌ترین موضوع پس از سال ۲۰۰۳ تبدیل شد. در بخش دوم بازار انرژی و ترانزیت انرژی و تأثیر آن بر رقابت بین ایران و ترکیه مورد بررسی قرار می‌گیرد که اوج این رقابت امضای قرارداد احداث خطلوله اسلامی به جای خطلوله عرب، توسط سوریه، عراق و ایران در مرداد ماه سال ۱۳۹۰ بود و در بخش سوم کسب بازارهای عراق توسط ایران و ترکیه مورد بررسی قرار خواهد گرفت. بازار عراق فرصت مناسبی برای توسعه صادرات محصولات هر دو کشور است و ایران براساس سند چشم انداز ۱۴۰۴ بایستی از فرصت‌های تجاری همسایگان استفاده نماید. از طرف دیگر طبق سند چشم انداز راهبردی ترکیه، این کشور قرار است تا سال ۲۰۲۳ قدرت اول منطقه گردد. با این تفصیل به بررسی رقابت‌های ایران و ترکیه در عراق از سال ۲۰۰۳ الی ۲۰۲۰ می‌پردازیم.

۴. اختلافات ساختاری ترکیه و ایران در نظم منطقه‌ای

از نظر نگارندگان این مقاله، دو اختلاف ساختاری در بین ایران و ترکیه وجود دارد که باعث گسترش رقابت دوجانبه میان دو کشور می‌شود. اولین اختلاف ساختاری مربوط به دونوع مدل از رژیم سیاسی هست که هر دوکشور ارائه می‌دهند. رژیم انقلاب اسلامی ایران با مدل سکولار- لیبرالی ترکیه فرق اساسی دارد (Bayram, 2018: 44). دومین اختلاف ایران و ترکیه به همان اختلاف ساختاری اول بر می‌گردد زمانی که هر دو کشور دارای رژیم‌های سیاسی متفاوتی هستند طبیعتاً نوع نگاهشان به دیسپلین روابط بین‌المللی و منطقه‌ای نیز فرق خواهد کرد. طبعاً ایران سیاست مقابله با غرب را در منطقه دنبال می‌کند و ترکیه به دنبال اتحاد و هم‌پیمانی با غرب است. (Bayram, 2018: 54)

لذا هم‌چنان‌که ذکر شد، دیدگاه ایران و ترکیه نسبت به نوع نظم منطقه‌ای و جهانی اساساً متفاوت است و هر کدام الگوهای متفاوتی از روابط را ارائه می‌دهند. هر چند در ظاهر خود را به عنوان دو دولت اسلامی و همگرا در مسائل منطقه‌ای نشان می‌دهند ولی در زیرپوسته این سطح، آن‌ها دچار رقابت‌های اساسی در خصوص بسیاری از مسائل منطقه‌ای هستند. برای نمونه ایران از حماس به خاطر مواجهه با غرب و اسرائیل حمایت می‌کند. اما ترکیه حمایتش از حماس از آنجا ناشی می‌شود که حماس را در یک فرآیند دموکراتیک و قانونی درگیر نموده و به عادی‌سازی و هنجارسازی و ثبات و صلح در منطقه کمک نماید. با اینکه ایران، اسرائیل را دشمن اسلام و مسلمانان می‌داند ولی ترکیه آن را به رسمیت شناخته است.

ایران اسیر نوعی احتمال ترس از حمله آمریکا به خود به عنوان پیامد حمله به عراق شد که امکان تصمیم‌گیری فوری را برای واکنش دستگاه سیاست خارجی ایران ناممکن کرده بود و ترکیه علی‌رغم مخالفت اولیه با حمله آمریکا به عراق، تلاش کرد تا در چهارچوب همکاری‌های ناتو به تقویت روابط خود با مجموعه غرب و آمریکا توسعه بخشد. خواست ترکیه از بحران پیش آمده، تقویت جایگاه بین‌المللی خود بود و ترکیه می‌خواست اهمیت سمبولیک ترکیه را به متحدان خود در ناتو بفهماند. (Bayram, 2019: 104) اما در عمل سیاست ترکیه‌ای اردوغان در عراق با محدودیت‌ها و محذورات پیچیده‌ای مواجه گردید که ناشی از رقابت با ایران در عراق بود. ترکیه نسبت به داعش و تسهیل مالی آن سیاست شفافی به کار نبرد و با کردهای عراق روابطی خارج از عرف برقرار نمود و با خرید نفت موصل و کرکوک در بازار سیاه

بر ابهامات مواضع خود افزود و با عدم حمایت از دولت شیعی عراق، نشانه رقابت با ایران را که شرایط نفوذ ژئوپلیتیکی اش با حذف قدرت نخبگان سنی، برایش فراهم شده است، عیان‌تر نمود. با این مقدمات کلی که بحث شد به بازی قدرت ایران و ترکیه در عراق می‌پردازیم.

۵. رقابت در عراق پس از صدام

زمانی که نومحافظه‌کاران آمریکایی تصمیم گرفتند که به عراق حمله کنند، آن‌ها بر این باور بودند که تهاجم به عراق، به انتقال ایران به یک دموکراسی کمک خواهد کرد. به علاوه آنها طبق «منطق بندوگینگ»^۳ بر این باور بودند که نمایش قدرت هولناک آمریکا، ایران را وحشت زده به سمت آمریکا متمایل خواهد نمود و یک عراق دموکراتیک نیز به سمبلی برای دیگر کشورهای غرب آسیا تبدیل خواهد شد و سبب دگرگونی استراتژیک خاورمیانه و در نهایت منتهی به رهبری آمریکا در منطقه خواهد شد. ایالات متحده به مدت بیش از ۵۰ سال در حوزه خلیج فارس مشوق توازن قوا بود. به ناگهان در ۲۰۰۳ یک قطب موازنه خلیج فارس را درهم کوبید. در این زمان رئالیستها مخالف تهاجم به عراق بودند. از منظر آنها منافع ملی آمریکا چنین اقدامی را توضیح نمی‌داد. (Bayram, 2018: 44)

ایالات متحده طی جنگ ۲۰۰۳ تقریباً تمام قابلیت‌های نظامی عراق را ویران کرد و در تجدید این قابلیت‌ها ناکام ماند. لذا از سال ۲۰۰۳ به بعد توزیع قدرت در سطح خلیج فارس به سمت ایران متمایل می‌شد (روشنی ۱۳۹۸، ص ۸۷). با این اوصاف طبیعی بود که با توجه به خلاء قدرت پیش آمده در منطقه رقابت بین کشورهای منطقه از جمله ایران و ترکیه بیشتر شود. حتی زمانی که بعد از بیداری اسلامی و یا بهار عربی بحران عراق بالا گرفت، ترکیه برای سرنگونی حکومت شیعی عراق بیشترین کمک مالی و نظامی و اطلاعاتی را به داعش یا «دولت اسلامی عراق و شام»^۴ نموده است. (Bayram, 2018: 46)

۵-۱. رقابت‌های سیاسی ایران و ترکیه در عراق

بعد از سال ۲۰۰۳ هرکدام از کشورهای ایران و ترکیه با حمایت از گروه‌های مختلف در عراق سعی کردند تا در رقابت برای نفوذ در عراق دست بالاتری داشته باشند. در این میان هاکان یاووز یکی از پژوهشگران سیاست خارجی ترکیه، سیاست خارجی اردوغان در منطقه و عراق را با عنوان

3. Logic of Bandwagoning

4. Islamic State of Iraq and the al sham (ISIS)

«هژمونی و تسلط»^۵ توضیح می‌دهد. که این نوع سیاست در رقابتی شدن بازی قدرت در منطقه و تقابل با جمهوری اسلامی ایران نقش بسیار مهمی را ایفاء نموده است. کتاب «عمق استراتژیک»^۶ احمد داوود اوغلو و تاکید وی در این کتاب به الگو قراردادن نهادهای سیاسی ترکیه برای سایر کشورها مخصوصاً عراق، توجه ویژه به اقتصاد و سرمایه‌گذاری روی کشورهای منطقه و طرح استراتژی به صفر رساندن اختلافات با همسایگان در راستای رهبری منطقه توسط ترکیه از دیگر زمینه‌های رقابت ایران و ترکیه در حوزه عراق محسوب می‌شود. (جانسیز، ۱۳۹۵: ۱۱۰) همه این مواردی که ذکر شد بدین خاطر بود که تغییر موازنه منطقه‌ای که در این پژوهش به آن اشاره شد، منجر به افزایش قدرت و نفوذ ایران در عراق شده بود که این مسئله تحرکات ترکیه را در رقابت برای ایفای نقش قدرت برتر منطقه‌ای برانگیخته است.

لذا به نظر می‌رسد که هدف حداکثری ترکیه، شکل‌گیری یک دولت سنی در عراق و هدف حداقلی آن شکل‌گیری یک دولت و حکومت فراگیر در بغداد است. در اواخر سال ۲۰۱۱ میلادی، اختلافات ترکیه و حکومت نوری‌المالکی در عراق به اوج خود رسید. زمانی که دستور بازداشت طارق الهاشمی صادر شد، ترکیه به طارق الهاشمی پناهندگی اعطاء نمود و به دولت نوری‌المالکی برای ترک این برنامه فشار وارد آورد و در سال ۲۰۱۲ ترکیه رسماً از گروه‌های مخالف دولت نوری‌المالکی در عراق حمایت نمود. با پیچیده‌تر شدن اوضاع در عراق، ترکیه یک قرارداد بزرگ انرژی را با حکومت منطقه کردستان عراق امضاء کرد که صادرات نفت این منطقه را به ترکیه و از آنجا به بازارهای بین‌المللی تسهیل می‌نمود. از طرف دیگر به خاطر اختلافاتی که بین اربیل و بغداد وجود داشت، نوری‌المالکی شدیداً به این قرارداد واکنش نشان داد. (Joshua, 2019: 165)

اما پس از این که داعش به طور ناگهانی موصل را اشغال نمود و به سفارت ترکیه حمله و تمامی دیپلمات‌ها و کارکنان کنسولگری را در ژانویه ۲۰۱۴ به گروگان گرفت. ترکیه اعلام نمود که سیاست‌های نوری‌المالکی در عراق باعث ظهور فرقه‌گرایی و زمینه‌سازی برای ظهور داعش گردیده است. روابط عراق و ترکیه پس از آنکه حیدر العبادی به عنوان نخست‌وزیر جدید در سپتامبر ۲۰۱۴ منصوب گردید، موقتاً به حالت عادی برگشت. حیدر العبادی مخالف فرقه‌گرایی در عراق بود و لذا به دنبال سازش با رهبران سنی در عراق و حکومت منطقه کردستان

5. Hegemony and domination

6. Strategic depth

برآمد. همزمان حیدرالعبادی از آنکار دیدن نمود و از آن پس روابط دو جانبه ترکیه و عراق وارد فاز جدیدی شد. ترکیه در قالب ائتلاف جهانی علیه داعش، شروع به آموزش نیروهای عراقی و پیشمرگه‌های کردی نمود. به عنوان نمونه، در دسامبر ۲۰۱۴ بغداد و ترکیه به یک توافقی در خصوص استقرار یک پایگاه نظامی در شهر "باشیگاه"^۷ در نزدیکی موصل برای آموزش «مبارزان سنی حشدالوطنی»^۸ و نیروهای کردی دست یافتند. (Joshua, 2019: 165)

به موازات این تحرکات در عراق، ایران زمینه انتقاد از حکومت عراق را در خصوص فعالیت‌های ترکیه در باشیگاه فراهم نمود. به این نحو که زمانی که العبادی از ترکیه می‌خواهد که نیروهایش را قبل از عملیات نظامی برای آزادسازی موصل از دست داعش در اکتبر ۲۰۱۶ از عراق خارج کند، اردوغان شدیداً واکنش نشان می‌دهد. برخلاف ترکیه ایران روابط خوبی را با حیدرالعبادی برقرار نمود. رئیس جمهور روحانی به طور تلویحی از فعالیت‌های ترکیه در شمال عراق انتقاد نمود و از آن به "دخاله خطرناک"^۹ تعبیر نمود که هم سو و هماهنگ با سیاست حکومت مرکزی عراق نیست. (Bayram, 2019: 104) لذا حکومت عراق برای مقابله با داعش نهایتاً متوسل به حشدالشعبی (نیروهای بسیج مردمی) شد که در ارتقاء جایگاه رهبران مذهبی شیعه بسیار مؤثر بود. حکومت عراق همچنین از مشاوران نظامی ایرانی برای آموزش "حشدالشعبی"^{۱۰} استفاده نمود که در شکست داعش و آزادسازی شهرهای اشغال شده بسیار مؤثر بود.

اولین دلیل نگرانی ترکیه از آنجا ناشی می‌شد که آزادسازی موصل و کرکوک به دست نیروهای نظامی شیعی، موجب یک تغییر در ساختار دموگرافیک منطقه شود. چرا که این مناطق سنی‌نشین بودند و احتمال تشدید رقابت‌های فرقه‌ای از نظر ترکیه در این صورت بیشتر می‌شد. دلیل دوم ترکیه این بود که ترکیه اعتقاد داشت ایران از سازمان حشدالشعبی به عنوان یک ابزار برای گسترش و تحکیم نفوذش در مناطق سنی‌نشین استفاده کند. ترکیه در این مسئله تا آنجا پیش رفت که اردوغان در آوریل ۲۰۱۷، حشدالشعبی را به عنوان یک سازمان تروریستی مورد

7. Bashiqa
8. Sunni fighters Hashd al-Watani (National Mobilisation Forces aka Ninewa Guards)
9. 'dangerous intervention
10. Hashd al-Shaabi (the Popular Mobilisation Forces, PMF)

خطاب قرارداد و در سخنرانی خود سیاست توسعه طلبانه ایران را باعث "گرفتاری‌ها"^{۱۱} در عراق دانست. (Kane, 2018: 25) در بخش بعدی پژوهش رقابت‌های ایران و ترکیه در خصوص کانون انرژی و ترانزیت انرژی در منطقه را بررسی می‌نمایم.

۵-۲. رقابت‌های ایران و ترکیه در حوزه انرژی عراق

یکی از چهار اصل مهم در سیاست خارجی ترکیه، تبدیل شدن به کانون انرژی در منطقه است. ترکیه برای نیل به این هدف به دولتی کاملاً هم‌سو با سیاست‌های خود در عراق و سوریه نیازمند است. امضای قرارداد احداث خط لوله اسلامی به جای خط لوله عرب، توسط سوریه، عراق و ایران در مرداد ماه سال ۱۳۹۰ نشان داد که عراق و سوریه نه تنها شریک مطمئنی برای دولت آنکارا نیستند بلکه تهدیدی بزرگ برای سیاست کانون انرژی شدن آنکارا می‌باشند. (صادقی ۱۳۹۵: ۱۴۰)

از نظر گیلپین کشورهای حوزه نفت خیز و تولیدکننده نفت همچنان نقش اصلی را در تعیین قدرت جهانی دارند (متقی ۱۳۹۶: ۲۵). این مسئله اهمیت عراق را در رقابت‌های ایران و ترکیه در حوزه انرژی برجسته می‌نماید. در همین راستا ایران از مهم‌ترین رقبای ترکیه در خصوص تبدیل شدن به کانون انرژی است. همچنین یکی از مهم‌ترین متغیرهای ژئوپلیتیکی در نظام سیاسی کنونی جهان، کنترل منابع تولید و مسیرهای انتقال انرژی و نیز ابزارها و تکنولوژی‌های تولید و انتقال انرژی می‌باشد. (جانسیز، ۱۳۹۴: ۱۴۹) برای اولین بار ادواردان لوتاکی بود که در سال ۱۹۹۰ "پارادایم ژئواکونومی"^{۱۲} را با مفهومی گسترده وارد ادبیات روابط بین‌الملل کرد. وی اعتقاد داشت که در تمامی منازعات و رقابت‌های قرن بیست و یکم یک عامل اقتصادی را باید در نظر گرفت. (Thompson, 1995: 54)

بنابر آنچه ذکر شد، در تحلیل‌های ژئوپلیتیکی جدید، تسلط بر خطوط انتقال انرژی به اندازه تسلط بر خود منابع نفتی و انرژی اهمیت دارد و کشوری که از مسیر خطوط انتقال لوله انرژی کنار گذاشته شود به معنای محرومیت نسبی از دستیابی به نفت و گاز برای تأمین نیازهای داخلی، دستمزدهای ترانزیتی، نفوذ بر جریان‌های گازی و نفتی و کاهش اعتبار استراتژیکی در منطقه می‌شود. ایران همانند ترکیه موقعیت ژئوپلیتیکی مناسبی در منطقه دارد و ایران سرزمینی

11. headache

12. Geo-economic paradigm

میان دو منطقه سرشار از انرژی (دریای خلیج فارس و دریای خزر) است. بدین ترتیب ایران از دو طریق مانعی بزرگ برای اهداف جاه طلبانه ترکیه در منطقه است. ۱- وجود منابع سرشار از انرژی از جمله نفت و گاز ۲- موقعیت ژئوپولیتیکی که ایران را به مهمترین رقیب منطقه‌ای ترکیه تبدیل کرده است.

۵-۲-۱. سیاست انرژی ترکیه در خلیج فارس

سوالی که در این بخش از پژوهش توسط نگارندگان مطرح می‌شود این است که چه عاملی باعث شده است که ترکیه به طرف انرژی خلیج فارس سوق داده شود؟ ترکیه از این نکته آگاه است که ذخایر گازی کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز و ترانزیت انرژی این کشورها به اندازه‌ای محدود است که اهمیت و تأثیر استراتژیک آن روی عرضه انرژی جهان بسیار کم است. در کل شرق مدیترانه و منطقه یاد شده فقط ۵/۰ درصد ذخایر انرژی ثابت شده جهان وجود دارد. لذا دولت ترکیه، کشورهای حوزه خلیج فارس را از مهم‌ترین گزینه‌های خود جهت ترانزیت انرژی کشورهای حوزه خلیج فارس می‌داند. تحقیقات سازمان بین‌المللی انرژی (EIA) نشان می‌دهد که فقط منابع گازی کشورهای خلیج فارس ۱۹۲۳ تریلیون مترمکعب (۳۵ درصد) کل ذخایر گازی جهان می‌باشد. (Gokhan, 2012: 32) که ایران و قطر در این منطقه به ترتیب دومین و سومین ذخایر گازی جهان را دارا می‌باشند. لذا در این حوزه رقابت‌های وسیعی بین ایران و ترکیه وجود دارد از جمله اینکه ترکیه رویای تبدیل شدن به قطب انرژی منطقه را در سر می‌پروراند. بر اساس آخرین آمارهای اوپک، حجم ذخایر نفتی عراق، حدود ۱۴۹ میلیارد بشکه است که رده پنجم جهانی را به خود اختصاص داده است. (حاجی یوسفی و سلطانی نژاد، ۱۳۸۸: ۱۶۰) این موقعیت بارز عراق که در این پژوهش مرور کردیم باعث شده است تا ترکیه بر روی منابع انرژی کشوری مثل عراق بیشترین تمرکز را داشته و توسعه تجارت با این کشور را در دستور کار خود قرار دهد. نکته مهم این است که تلاش‌های ترکیه برای دست اندازی به مناطق شمالی عراق همگام با تحولات داخلی عراق و نظام بین‌الملل بوده است. هر زمان روابط عراق با غرب دوستانه نبوده است مانند دوره زمامداری عبدالکریم قاسم (۱۹۵۸-۱۹۶۳) یا دولت‌های عراق ضعیف بوده‌اند مانند سال ۱۹۸۳ در جریان جنگ ایران و عراق و در ۱۹۹۰-۱۹۹۱ پس از شکست در جنگ خلیج فارس و نیز پس از سقوط صدام و خلاء قدرت در این کشور، ترکیه در صدد بر آمده است اهداف توسعه طلبانه و چشمداشت‌های نفتی خود را در این کشور اجرا نماید.

از طرف دیگر قطر نیز میادین مشترک گازی با ایران دارد که درصدد است از طریق خط لوله، گاز خود را به اروپا منتقل کند. یکی از مهمترین مسیرهای انتقال گاز قطر از طریق خاک سوریه - ترکیه و سپس اروپا می باشد. (ربیعی، ۱۳۹۹: ۱۵۰) درهمین راستا از سال ۲۰۰۹ دولت قطر - باب گفت و گو با ترکیه و دیگر کشورها را آغاز کرد. به طوری که شیخ حمد پادشاه قطر تاکید کرد که «ما علاقمندی خود را برای احداث خط لوله گازی از قطر به ترکیه را اعلام می داریم و براین گمان هستیم که خط لوله قطر - ترکیه یکبار برای همیشه مشکل انرژی را حل می کند».

(موسوی، ۱۳۹۶: ۲۵)

حال این سؤال مطرح می شود که آیا ایران به ترکیه اجازه تبدیل شدن به کانون انرژی و ترانزیت آن را در عراق می دهد؟ همچنان که بیان شد در سال ۲۰۰۹ میلادی دولت قطر پیشنهاد ساخت خط لوله ای را که موسوم به خط لوله عرب بود را داد که از قطر - عربستان - اردن - سوریه می گذشت و در نهایت به ترکیه می رسید. (Hokayem, 2015: 66) اما بشار اسد نه تنها امضای این توافقنامه پیشنهادی از سوی قطر را رد کرد بلکه برعکس وارد مذاکراتی شد که قراردادی جایگزین با ایران داشته باشد. قراردادی که موسوم به خط لوله اسلامی بود و طی آن خط لوله و صدور گاز از ایران - عراق - سوریه و از آنجا به اروپا برسد. این قرارداد در شهر بوشهر در سال ۲۰۱۱ میان سه کشور ایران - عراق و سوریه امضاء شد. که قرار شد این خط لوله با ظرفیت ۱۱۰ میلیون متر مکعب گاز در روز و تا سال ۲۰۰۶ افتتاح شود. که این موجب نگرانی شدید ترکیه و قطر گردید. (Hurriyet, 2017: 25)

مسئله اصلی از اینجا شروع می شود که از زمانی که بحران سوریه در فوریه ۲۰۱۱ میلادی شروع شد و از مارس ۲۰۱۱ میلادی وسعت یافت. در این مدت دولت ترکیه صرفاً به نصیحت، اندرز و دادن پیشنهاد به دولت سوریه اکتفا می کرد. اما از اوت ۲۰۱۱ میلادی که دقیقاً مصادف با مرداد ماه سال ۱۳۹۰ که امضاء تفاهم نامه ایران، عراق و سوریه در خصوص انتقال گاز ایران به اروپا صورت گرفت و ترانزیتی شدن ترکیه حذف گردید، دولت ترکیه تصمیم به قطع روابط دیپلماتیک با سوریه به بهانه اصلاحات در سوریه را گرفت. (Mert, 2015: 49)

گویی ترکیه دریافته بود که با محروم شدن این کشور از ترانزیت انرژی قدرت رقابت خود را با ایران در منطقه از دست خواهد داد. و از آنجا که ترکیه اسد را باعث برهم خوردن انتقال گاز خط لوله عرب می دانست، استفاده حداکثری را از بحران داخلی سوریه جهت حذف بشار اسد

از قدرت به کار گرفت به همین خاطر برخی از اندیشمندان گسترش جنگ داخلی در سوریه را ناشی از سیاست‌های انرژی‌دولت‌های درگیر در منطقه می‌دانند. در واقع با توجه به نظریه گیلپین کسب و تصاحب ثروت منطقه و بازارها از جمله وجوه جهانی شدن است که در رقابت‌های بیندولت‌ها دیده می‌شود.

۵-۲-۲. تبادلات نفتی ایران و عراق

ایران و عراق در طول مرزهای مشترک خود ۱۲ میدان نفتی مشترک دارند که سه میدان دهلران، نفت شهر، پایدار غرب در حال تولید هستند و دو میدان آزادگان و یادآوران در حال توسعه هستند که بنابر محاسبات اولیه، فقط میدان آزادگان بیش از ۴۲ میلیارد بشکه ذخیره نفتی دارد و میدان یادآوران ۱۷ میلیارد بشکه نفت دارد. همکاری‌های نفتی ایران و عراق در میدان نفتی آزادگان که از عظیم‌ترین میادین نفتی توسعه یافته ایران و جهان است یکی از موفقیت‌های ایران در حوزه نفتی می‌باشد (المانی‌تور، ۱۳۹۵).

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی ایران در یک گزارشی که در سال ۱۳۹۴ منتشر نموده است، ابراز امیدواری کرده است که همکاری ایران و عراق در میادین مشترک نفتی، از آسیب‌پذیری دو کشور در برابر بی‌ثباتی‌های عراق و تحریم‌های ایران فرو خواهد کاست. و در صورتی که فروش نفت ایران تحریم شود، عراق بتواند به نیابت از ایران نفت میدان‌های مشترک را به فروش رسانده و عواید ناشی از آن را به ایران انتقال دهد. عراق نیز که در جایگاه کشوری بی‌ثبات است از سپردن میادین مشترک به ایران سود می‌برد. (گزارش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۵)، در اسفند سال ۱۳۹۵ وزیران نفت ایران و عراق تفاهم‌نامه‌ای را برای رفع اختلافات بر سر میادین مشترک نفتی و انتقال نفت عراق به پالایشگاه آب‌آدان امضاء کردند. (المانی‌تور، ۱۳۹۵)، همچنین تفاهم‌نامه‌ای نیز امضاء شد که در آن نوسازی پالایشگاه‌های عراق به دست بخش خصوصی ایران و آموزش صادرات گاز در اولویت باشد. همچنین مقرر شد، گاز طبیعی صادراتی از طریق خط لوله ششم سراسری گاز که حدود ۲۲۸ کیلومتر است، به وسیله خط لوله ۴۸ اینچی کوه‌دشت - نفت شهر به شهرهای دیاله و بغداد ارسال و از این طریق گاز مصرفی نیروگاه‌های المنصوریه، القدس، الصدر تأمین شود. در این تفاهم‌نامه که بین وزرای نفت دو کشور امضاء شد مقرر گردید که ایران انتقال تجارب نفتی خود را در اختیار عراق قرار دهد و اعطای بورسیه تحصیلی در مقاطع کارشناسی ارشد در رشته‌های نفت و گاز در دانشگاه‌های

ایران برای عراقی‌ها فراهم شود. شرکت ملی حفاری نیز موظف شد آموزشگاههای حفاری در زمینه اجرای عملیات حفاری، مهندسی برق، مکانیک و سیالات را در اختیار شرکت‌های حفاری عراق قرار دهد. (گزارش شرکت ملی نفت ایران، ۱۳۹۷)

لذا وجود این میادین نفتی مشترک باعث شده دو کشور در جهت تأمین منافع یکدیگر عمل کنند و کشورهایی همچون ترکیه جهت سرمایه‌گذاری و انتفاع اقتصادی در این کشور چشم طمع داشته باشند.

۶. کسب بازارهای عراق

در این پژوهش یکی از متغیرهای مستقل تأثیرگذار در رقابت‌های بین ایران و ترکیه در عراق، کسب بازارهای عراق می‌باشد. طبق سند چشم‌انداز راهبردی ترکیه، این کشور قرار است تا سال ۲۰۲۳ از رتبه ۱۷ اقتصاد جهان در سال ۲۰۱۳، تبدیل به ۱۰ اقتصاد برتر جهان با تولید ناخالص داخلی حدود ۲ تریلیون دلار دست پیدا کند. و تولید سرانه آن ۲۵ هزار دلار، حجم صادرات آن به ۵۰۰ میلیارد دلار و حجم تجارت خارجی آن به ۱۰۰ میلیارد دلار برسد. (Mert, 107: 2018) بر همین اساس دولت اردوغان الگوی حاکم بر سیاست خارجی خود را بر مبنای جدول شماره ۱ شکل داده است. که در زیر به طور خلاصه آورده شده است.

جدول ۱. الگوی حاکم بر سیاست خارجی حزب عدالت و توسعه از سال ۲۰۰۳ تا ۲۰۲۰

کشورها و مناطق	الگوی حاکم بر سیاست خارجی
خاورمیانه	همکاری اقتصادی در کنار رقابت سیاسی
اتحادیه اروپا	نگاه راهبردی بر مبنای صلح متقابل
ایالات متحده آمریکا	درک مشترک
آسیای مرکزی	حضور حداکثری بر پایه همبستگی فرهنگی
روسیه	دیالکتیک رقابت و همکاری

موقعیت ژئواکونومیک عراق، شامل ۳۷۰ کیلومتر مرز مشترک زمینی بین دو کشور و دو گذرگاه مهم و حیاتی خابور و اوزوم‌لو است. دیپلماسی اقتصادی ترکیه در عراق هیچ‌گاه به حفظ وضعیت موجود قناعت نکرده و اهداف و آرمان‌های مبادلات تجاری بیش از ۲۰ میلیارد

دلار در کوتاه مدت مدنظر دولتمردان این کشور است. تا جایی که در سال ۲۰۱۸ چاووش اوغلو از تلاش برای رسیدن به هدف ۱۰۰ میلیارد دلاری در مبادلات تجاری سخن گفته بود. (خیری و امید، ۱۳۹۷: ۲۵)

ترکیه در راستای دیپلماسی اقتصادی اقدام به تجارت مبتنی بر استراتژی توسعه صادرات کرده است. در قالب نظریه کشور تجاری روزکرانس، ترکیه از سال ۲۰۰۳ با وجود اختلافات گفتمانی در داخل، مجلس این کشور در تصمیمات خود به گونه‌ای عمل نموده است تا منافع سرمایه‌گذاران و تجار ترک در منطقه تأمین شود. (Ozman, 2018: 87) در این راستا وزارت خارجه ترکیه نیز به منظور رشد صادرات، فعالیت‌هایش را به دویخش تقسیم کرده است. نخست روابط دوسویه تجاری یا قرارداد تعرفه ترجیحی که ظرف چند سال اخیر با بسیاری از دول از جمله عراق و ایران فعال شده است. دوم معاونت امور اقتصادی وزارت خارجه که به برنامه‌های وسیع‌تر دو جانبه تجاری و اهداف تجاری ترکیه در نشست‌های چند جانبه می‌پردازد.

لذا همچنان که در این مقاله توسط نگارندگان مورد اشاره قرارگرفت، ترکیه برای کسب قدرت اول منطقه شدن برای خود چشم‌انداز تعریف نموده است، سند چشم‌انداز ۱۴۰۴ و دیدن ایران در جایگاه اول اقتصادی منطقه، نیز از طرف ایران ارائه گردیده است. بازار عراق فرصت مناسبی برای توسعه صادرات محصولات ایرانی است و برای رسیدن به اهداف استراتژیک سند چشم‌انداز ۱۴۰۴ ایران بایستی از فرصت‌های تجاری همسایگان استفاده نماید.

۶-۱. جایگاه اقلیم کردستان عراق

از سال ۲۰۰۸ حکومت اقلیم کردستان، از ترکیه جهت سرمایه‌گذاری در بخش‌های ساختمانی و انرژی دعوت بعمل آورد. بیشترین زمینه همکاری اقتصادی دو کشور در زمینه انرژی است و از سال ۲۰۰۹ ترکیه واردات نفتی خود را از اربیل شروع کرد و در می ۲۰۱۲ تفاهم‌نامه احداث خط لوله نفت بین دو کشور که ظرفیت انتقال یک میلیون بشکه نفت را دارد امضاء شد و در سال ۲۰۱۴ به بهره‌برداری رسید (Zeyinalo, 2015: 25) درک این نکته اهمیت دارد که بدون همکاری ترکیه در خصوص صادرات مستقیم نفت اربیل به علت بن‌بست جغرافیایی غیر ممکن می‌باشد.

احمد داوود اغلو میزان همکاری ترکیه با اقلیم کردستان عراق را این گونه اعلام می‌کند

که «یکصد هزار نفر از شهروندان ما در اقلیم کردستان عراق مشغول به کار و فعالیت هستند و ما در این منطقه بیش از ۱۵۰۰ شرکت فعال داریم و ۸ میلیارد دلار از حجم ۱۲ میلیاردی مبادلات ترکیه و عراق به اقلیم کردستان عراق اختصاص دارد.» (کولایی، ۱۳۹۵: ۸۷) از طرف دیگر حجم مبادلات تجاری ایران با اقلیم کردستان عراق، بیش از شش میلیارد دلار در سال ۱۳۹۸ می‌باشد. که این آمار در سال ۲۰۰۵ حجم تجارت طرفین ۲۵۰ میلیون دلار بوده است. (خبرگزاری مهر، ۱۳۹۹) بر اساس آمار، حجم مبادلات سالانه میان ایران و اقلیم کردستان حدود ۶ میلیارد و با ترکیه حدود ۱۵ تا ۲۰ میلیارد دلار است. حجم تجارت ایران با عراق و اقلیم کردستان در سال ۲۰۱۸ حدود ۱۳ میلیارد دلار بوده است که تقریباً نیمی از آن از مرزهای زمینی با مناطقی که تحت کنترل دولت اقلیم کردستان هستند، صورت گرفته است. (Lenore, 2019:22)

کمال مسلم سعید وزیر صنایع و بازرگانی کابینه نهم حکومت اقلیم کردستان اذعان داشته است: "واردات کالا از ایران به اقلیم کردستان در سال ۲۰۱۸ به ۷.۳ میلیارد دلار رسیده است. به این ترتیب واردات کالا از ایران در این فاصله زمانی از ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۸ حدود ۶ برابر شده است. (تجارت بان، ۱۳۹۹) حدود ۵۰ تا ۶۰ درصد کالاهای ایرانی از ۳ مرز رسمی پیرانشهر، مریوان و پرویزخان به عراق صادر می‌شد. بررسی آمارهای سازمان تجارت جهانی نشان می‌دهد که ارزش صادرات غیرنفتی ایران به عراق در سال ۹۵ بالغ بر ۶ میلیارد و ۱۳۲ میلیون دلار بوده و ترکیه نیز در سال ۲۰۱۶ بالغ بر ۷ میلیارد و ۶۴۰ میلیون دلار کالا به عراق صادر کرده که بخش قابل توجهی از صادرات آنها از مسیر اقلیم به عراق وارد شده است. (Serkan, 2019: 20)

این آمارها نشان می‌دهد که اقلیم کردستان عراق در بعد اقتصادی برای ایران و ترکیه از اهمیت بالایی برخوردار است و خود زمینه‌های رقابت را برای نفوذ در بازار اقتصادی این کشور فراهم می‌کند.

۲-۶. صادرات ایران به بازارهای عراق

بر اساس آمار مرکز بین المللی تجارت، ارزش صادرات ایران به عراق در سال ۲۰۱۷ به ارزش ۶ میلیارد و ۴۵۲ میلیون دلار بوده است. همچنان که در جدول شماره ۲ نشان داده شده است بیشترین گروه کالایی صادراتی ایران به عراق به پلاستیک و محصولات آن اختصاص دارد. در سال ۲۰۱۷، ایران به عنوان یکی از سه شریک اول تجاری و اقتصادی عراق بوده است. در سال ۲۰۱۸، بعد از آغاز تحریم‌های آمریکا علیه ایران، برای نخستین بار ایران توانست رکورد ۹

میلیارد دلاری صادرات به عراق را ثبت کند و از ترکیه پیشی گیرد. (Bayram, 2019: 26)

به نظر می‌رسد که سه چالش اصلی نیز در روابط اقتصادی ایران و عراق وجود دارد. اولین چالش به سنتی بودن اقتصاد ایران اشاره دارد. نظریه پیچیدگی اقتصادی بر این فرض است که میزان دانش و مهارت به کار رفته در محصولات تولید شده کشور، میزان قدرت چانه زنی کشور را برای فروش محصولات تعیین می‌کند. بر این اساس، بخش عظیمی از صادرات ایران را فروش محصولات معدنی و مواد خام تشکیل می‌دهد که جزء کالاهای ساده و غیر پیچیده محسوب می‌شوند. (ناجی، ۱۳۹۷، ص ۵۰)

چالش دوم اقتصاد پنهان و یا قاچاق کالا در بین دو کشور می‌باشد طبق گزارش تحقیق و تفحص مجلس شورای اسلامی که در سال ۹۶ و ۹۷ انجام شد، ۹۵ درصد حجم قاچاق کشور از گمرکات و مبادی رسمی کشور صورت می‌گیرد. (نیک‌قدم و جزمی، ۱۳۹۷، ص ۳۱) به بیان دیگر ارزش مالی قاچاق در هر سال بین ۵.۲۱ تا ۵.۲۵ میلیارد دلار است، کل صادرات کشور در سال ۹۷، ۴۰ میلیارد دلار بوده است.

چالش سوم مربوط به تحریم‌های یکجانبه آمریکا از سال ۲۰۱۷ علیه ایران است. پس از آغاز سیاست فشار حداکثری آمریکا، ارزش پول ملی ایران سقوط کرد و از طرف دیگر ایران با افزایش نرخ دلار مواجه شد. لذا همین عامل باعث شد که شرایط برای صادرات محصولات ایرانی به عراق بسیار سخت گردد. در واقع بدین نحو ایران وارد رقابت سختی با ترکیه در عراق گردیده است. از طرف دیگر در اثر تحریم‌های بانکی و مالی آمریکا علیه ایران، تجار ایرانی برای مروادات اقتصادی خود با طرف عراقی با مشکل انتقال پول و سرمایه خود به عراق و بالعکس مواجه هستند. ولی تجار ترکیه‌ای با چنین محدودیت‌هایی مواجه نیستند. در واقع تحریم‌های مالی و بانکی اعمال شده از سوی آمریکا بر علیه ایران، امکان تجارت را برای صادرکنندگان کشور تحریم شده و حتی وارد کنندگان کشور مقصد بسیار سخت می‌کند و در نتیجه قدرت صادرات ایران از بین می‌رود و رقبای دیگری همچون ترکیه که مترصد فرصت هستند از این موقعیت پیش آمده استفاده خواهند نمود.

۳-۶. صادرات ترکیه به عراق

بر اساس داده‌های مرکز بین‌المللی تجارت، بررسی روابط تجاری ترکیه و عراق در سال ۲۰۱۷

نشان می‌دهد که ترکیه توانسته است فقط در ۵ گروه کالایی، ۳۹ درصد صادرات به عراق را از آن خود کند. که معادل سه و نیم میلیارد دلار ارزش صادراتی آن است. اکثر محصولات صادراتی ترکیه به عراق در جدول شماره ۲ نشان داده شده است.

جدول ۲ مقایسه محصولات صادراتی ترکیه و ایران به عراق در سال ۲۰۱۷ "براساس آمارهای سازمان تجارت جهانی"

میلیون دلار	کل محصولات صادراتی ترکیه به عراق	میلیون دلار	کل محصولات صادراتی ایران به عراق
۱/۵۸۱	سنگ‌های قیمتی و مروارید	۱/۲۰۰	لاستیک و مشتقات آن
۶۵۱	محصولات فرآوری - مالت - نشاسته	۵۱۸	محصولات لبنی و عسل طبیعی
۴۵۱	پوشاک	۴۲۲	ماشین آلات و وسایل مکانیکی
۴۴۱	پلاستیک و مشتقات آن	۳۸۱	میوه، مرکبات، آجیل
۳۸۰	محصولات لبنی	۳۴۴	سبزیجات
۴۳۸	مبلمان	۳۰۷	محصولات سرمایی
۳۷۰	آماده سازی غلات	۲۸۷	آماده غلات
۳۵۱	محصولات آهن و فولاد	۱۹۶	آهن و فولاد
۳۴۱	تجهیزات الکتریکی	۱۹۲	آرد
۳۳۴	چربی و روغن گیاهی	۱۷۵	سنگ - سیمان و گچ
۳۲۳	گوشت	۱۴۸	نمک، گوگرد، آهک
۲۸۱	ماشین آلات	۱۴۴	آماده سازی های خوراکی
۳۹۹	میوه و آجیل و آماده سازی سبزیجات	۱۲۷	سوخت‌های معدنی و روغن‌های معدنی
۲۳۱	آهن و فولاد	۱۲۴	فرش و سایر منسوجات
۲۰۸	بافتندگی	۲۰۴	مواد شوینده و محصولات شیمیایی
۱۹۹	محصولات صنعتی	۱۱۸	شیشه
۱۸۱	فرش	۱۰۶	ماهی و قارچ
۱۲۳	کاغذ و مقوا	۱۰۲	تجهیزات الکتریکی

۶-۴. چالش‌های ترکیه در عراق

ترکیه دارای آسیب‌پذیری در دو سطح داخلی (تشدید تعارضات هویتی و کودتا) و خارجی (افزایش تقابل با ایالات متحده و اروپا) است. از منظر اقتصادی نیز برخی‌ها توسعه ترکیه را "توسعه وابسته‌ای"^{۳۳} می‌دانند. دوغویرینچک، رهبر حزب وطن ترکیه معتقد است که بین سالهای ۲۰۰۲ تا ۲۰۱۵ یعنی در دوره حاکمیت "حزب عدالت و توسعه"^{۳۴} و افزایش دخالت‌های ترکیه در منطقه، بدهی خارجی ترکیه ۳/۵ برابر افزایش یافته است. و دولت کنونی ترکیه برای حفظ اقتدار خویش، بیش از ۶۰ میلیارد دلار املاک و مؤسسات عمومی و دولتی را به بخش خصوصی فروخته است. (دنیای اقتصاد، ۱۳۹۷، ص ۴۷) جدول شماره ۳ میزان بدهی دولت ترکیه را نشان می‌دهد.

جدول ۳. آمار میزان بدهی دولت ترکیه از سال ۲۰۰۲ تا ۲۰۱۸

سال	۲۰۰۳	۲۰۰۴	۲۰۰۵	۲۰۰۶	۲۰۰۷	۲۰۰۸	۲۰۰۹	۲۰۱۰	۲۰۱۱	۲۰۱۲	۲۰۱۳	۲۰۱۴	۲۰۱۵	۲۰۱۶	۲۰۱۷	۲۰۱۸
میزان بدهی (به میلیارد)	۱۲۰	۱۴۰	۱۸۵	۲۰۱	۲۴۰	۲۸۰	۳۲۰	۳۶۰	۳۸۰	۳۹۰	۴۱۰	۴۲۰	۴۳۰	۴۴۰	۴۴۵	۴۵۰

Source: Turkish Treasury /Haver Analytic

۷. نتیجه‌گیری

از آنچه که در این پژوهش بیان شد این نتیجه حاصل می‌شود که ایران و ترکیه علی‌رغم داشتن چالش‌های مشترک در حوزه عراق از قبیل تروریسم، بی‌ثباتی سیاسی، خطر ظهور داعش و خطر جدایی طلبی و استقلال کردها و ترس از تسری آن به این دو کشور، دارای رقابت‌های اساسی در حوزه عراق هستند که منشاء رقابت‌های ایران و ترکیه در عراق بوده است. یافته‌های این پژوهش در حوزه رقابت‌های سیاسی ایران و ترکیه در حوزه عراق نشان می‌دهد که با توجه به اینکه از سال ۱۹۲۱ تا ۱۹۵۸ تعداد ۵۹ دولت در عراق تشکیل شده بود که تنها ۵ شیعه توانسته بود خود را به منصب وزارتی برسانند و از آنجایی که از سال ۲۰۰۳ و پس از سقوط صدام این روند معکوس شد و شیعیان قدرت را در عراق به دست گرفتند، این مسئله باعث حسادت

13. Dependent development

14. Justice and Development Party (JDP / Adalet ve Kalkınma Partisi, AKP)

ترکیه و متعاقباً رقابت با ایران در عراق گردید. یافته دیگر این پژوهش به ترانزیت انرژی و نفت عراق مربوط می‌گردد که عامل مؤثر در رقابت بین ایران و ترکیه می‌باشد. به نحوی که علاوه بر چشمداشت‌های نفتی ترکیه به عراق از زمان سلیمان دمیرل که به دنبال دستیابی به نفت کرکوک بود و رسماً ادعای الحاق کرکوک به این کشور را مطرح کرد. و از طرف دیگر بخشی از رقابت ایران و ترکیه در عراق مربوط به خط لوله اسلامی بود. لذا کشمکش بر سر مسیر ترانزیت انرژی و دستیابی به منابع ارزان نفتی عراق از دیگر مؤلفه‌های اثرگذار بر رقابت‌های ایران و ترکیه در عراق است. همچنین از دیگر یافته‌های این پژوهش این مسئله می‌باشد که کسب بازارهای عراق مؤلفه تأثیرگذار بر رقابت‌های ایران و ترکیه است. سرمایه‌گذاری در بخش‌های صنعتی و ساختمانی و تاسیسات نفتی عراق از جمله اولویت‌های ایران و ترکیه در عراق است که به وضوح در مقاله به آن اشاره شد. یکی از مواردی که در اثر تحریم‌های آمریکا علیه ایران، باعث نوسان در تعاملات اقتصادی ایران و عراق گردیده و ترکیه قدرت رقابت با ایران را بدست آورده در بخش نفت است. با خروج آمریکا از برجام و تأکید بر تحریم‌های نفتی علیه ایران، حیدرآبادی اذعان داشت که برای حفظ منافع مردم خود به این تحریم‌ها پایبند خواهد ماند. لذا زمانی که در اثر این تحریم‌ها، تولید نفتی ایران کاهش یافت. عراق با کمک ترکیه‌ای‌ها سعی کردند ظرفیت تولیدات نفتی خود را افزایش دهند. لذا افزایش قدرت نفتی عراق مساوی است با کاهش قدرت چانه زنی و دیپلماسی انرژی ایران. لذا عراق به کمک شرکت توپراش ترکیه قرار است تا سال ۲۰۳۰ روزانه ۸ میلیون بشکه نفت تولید کند. از آنچه که در این پژوهش ارائه شد این نتیجه حاصل می‌شود که سه مؤلفه رقابت در فضای سیاسی عراق، کسب انرژی و ترانزیت آن و نیز کسب بازارهای عراق در رقابت‌های ایران و ترکیه در عراق پس از سالهای ۲۰۰۳ تا ۲۰۲۰ مؤثر بوده است.

تعارض منافع

هیچ گونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است.

References

- Al-Monitor (2016), Iran and Iraq Memorandum of Understanding on Disputes over Joint Oil Fields, see [www. Tasnimnews. com](http://www.Tasnimnews.com)[in Persian]
- Anadolu Agency (2017), Investment and exports are the two main elements of Türkiye's economic growth in 2017, see [http://:www. Aa. Com. tr/fa](http://www.Aa.Com.tr/fa)[in Persian]
- Attar,riad, (2009),"*The Political economy of middle east*", Peace Economic and Development, Vol15,no,13
- Bacik, Gokhan, Balamir Coskun, Bezen & Richard Carlso(2012)"*New Energy Geopolitics: Why does Turkey Matter?*", Insight Turkey, Vol. 3,no 12
- Bilign,mert, (2018),"*Energy and turkey foreign policy: state strategy Regional cooperation and private sector involvement* ", Turkish Policy Quarterly, vol. 12, No. 4. p 142
- Bilign. Mert, (2016),"*Turkey Energy strategy:synchronizing Geopolitic and foreign policy* ", InsightTurkey,Vol. 2,No. 17. P. 96
- Brooks, S. G. (1997). "Dueling Realisms". International Organization, 51 (3), 445-477
- Demirtas,serkan(2019), "*Iran and turkey as priority, propose new economic plan*", Interest, Vol,9,No1
- Demir,ozman, (2018),"*An estimate of turkey export loss to Iraq*", social and behavioral science,Vol. 7,No. 15
- Elaheh Kolaei, (2016) The Kurdish Issue in Iran-Türkiye Relations, Geopolitics Quarterly, Year 12, Issue 3. [in Persian]
- Ghaebi, Mohammad Reza, (2016), Political Economy of Iran-Turkey Relations during the Justice and Development Party Government, Foreign Policy Quarterly, Year 30, No. 2. [in Persian]

- Gilpin, R. (1981). *War and Change in World Politics*. Cambridge University Press.
- Gilpin, R. (2022). *Global Political Economy: Understanding the International Economic Order*.
- Translated by Mehdi Mirmohamadi. Tehran: Research Institute of Strategic Studies (In Persian).
- Kane, Sean (2018), "The coming Turkish Iranian competition in Iraq", special report: United State Institute of Peace available at: www.usip.org.
- Hurriyet. (2017), *Turkish contractors rank second in world for foreign projects for 10th straight year*: <http://hurriyetdailynews.com>
- Islamic Consultative Assembly Research Center (2016), *Study of the Status of the Iraqi Oil Industry and the Potential for Oil Cooperation with this Country*, No. 14670 [in Persian]
- Jansiz, Ahmad, (2016), *Structural Analysis of Iranian and Turkish Foreign Policy*, Quarterly Journal of Political Science, Year 12, Issue 34. [in Persian]
- Jansiz, Ahmad, (2015), *A new look at the competition between Iran and Türkiye in gaining regional power*, Quarterly Journal of International Relations Research, Volume 1, Issue 19. [in Persian]
- Khairi, Mustafa and Omid, Ali (2018), *Explaining the Goals of the Iraqi Kurdistan Region in Alliance with Türkiye*, Quarterly Journal of World Politics, Volume 7, Issue 1. [in Persian]
- Martin, Lenore, (2018), "Turkey and the USA in a Bipolarizing Middle East", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Vol. 15, No. 2
- Mehr News Agency, December 14, 2010 [in Persian]
- Mousavi, Seyed Masoud, (2017), *Geopolitics of Gas and Turkish Interventions in Syria*, Quarterly Journal of Strategic Policy Research, Year 6, Issue 22. [in Persian]

- Mottaqi, Ebrahim, (2017), The role of energy resources and economics in the expansion of regional competition between Iran and Saudi Arabia, Quarterly Journal of International Relations Research, Volume 1, Issue 20. [in Persian]
- Naji, Ali, (2018), The Importance of the Iraq-Türkiye "Ofakoy" Border Crossing and the Reasons for the Delay in Its Opening, Al-Bayan Studies Center, see: <http://www.bayancenter.org/fa/2018/07/297/>[in Persian]
- National Iranian Oil Company Report, (2018), Signing of a Memorandum of Understanding between the National Drilling Company and the Iraqi Company in the Field of Drilling and Repairing Oil Wells, see www.nioc.ir[in Persian]
- Niakoui, Seyed Amir, (2015), Competition between regional powers in Iraq, Quarterly Journal of Foreign Relations, Year 7, Issue 1. [in Persian]
- Nikghadam, Masoud, Jazmi, Mina, (2017), Studying the effect of smuggling and trade openness on Iran's economic growth, Economic Research, Volume 53, Number 2. [in Persian]
- Qavam, Seyyed Abdul Ali, Mousavi, Seyyed Hafez, (2016), The Impact of Arab World Developments on the Regional Policies of Iran and Türkiye, Geopolitics Quarterly, Year 12, Issue 1[in Persian]
- Roohi Dehnbek, Majid, (2018), A geopolitical analysis of Iran-Türkiye rivalries influenced by developments in the Middle East, Geopolitics Quarterly, Year 14, Issue 1. [in Persian]
- Rabiei, Ali, (2019), The position of oil in the context of bilateral relations between Iran and Iraq during the period of post-JCPOA sanctions revival, International Political Economy Studies, Volume 3, No. 1. [in Persian]
- Roshni, Ali, (2019), Analysis of the Relationship between Developmental Foreign Policy and Türkiye's Economic Progress (2002-2017), Quarterly Journal of International Political Economy Studies, Volume 2, Issue 1. [in Persian]
- Sadeghi, Seyed Shams al-Din, (2016), Iran-Iraq: A Perspective on the Strategi-

- cization of Bilateral Relations, Quarterly Journal of International Relations Research, Volume 1, Issue 22. [in Persian]
- Sinkaya, Bayram (2018) "rationalization of turkey-iran relation: prospect and limits"; insight turkey, vol, 14, no. 2
- Sinkaya, Bayram (2019), "Turkey-iran relations after the JDP", available on the <http://book.openedition.org/ifeagd/2934>
- Talebi Arani, Ruhollah, (2019), New Regionalism in West Asia and Southeast Asia: A Comparative Reflection, Quarterly Journal of International Relations Research, Volume 10, Issue 2. [in Persian]
- Tejaratban News Agency, August 2010 [in Persian]
- Thompson, William R (1995); "Principal Rivalries", Journal of Conflict Resolution, Vol. 39, No. 2.
- Walker, Joshua W (2018); "Turkeys Syrian Dilemma: Testing the Regional Solutions for Regional Problems Proposition", www.epc.eu/july9. www.masjed.ir/fa/article/694 [in Persian].
- World Economy Magazine, (2018), The spiral of heavy foreign debt on the Turkish economy, No. 4681 [in Persian]
- Yousefi, Amir Mohammad Haji and Soltaninejad, Ahmad (2009), Political System in New Iraq, Tehran, Ministry of Foreign Affairs Publications. [in Persian]
- Zeynalov, Amir (2015) "Turky policy in Iraq aim" Today Zaman, 8 august, 2015,